

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΤΡΑΓΩΔΙΑ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΞΑΝΘΑΚΗ-ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ

Ὅρθως ἐπισημάνθηκε ὅτι «κανένας πολιτισμὸς δὲν ἔχει δώσει περισσότερο βάρος στὶς ἀποφάσεις τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου ὅσο τὸ πολίτευμα τῶν Ἀθηναίων»¹. Πρόκειται γιὰ τὴν οὐσιαστικώτερη ἔκφραση ἅμεσης δημοκρατίας, στὴν ὁποία πολιτικὲς ἀποφάσεις λαμβάνονταν στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου ἀπ' ὅλους τοὺς ἐνήλικες πολίτες, ἐνῶ οἱ ἄρχοντες, οἱ ἐκτελεστικοὶ δηλ. ἀξιωματοῦχοι, ἦταν κληρωτοὶ ἢ αἵρετοὶ καὶ ὑφίσταντο «δοκιμασία» καὶ «εὐθυνα», ἔλεγχο πρὶν καὶ λογοδοσία μετὰ τὴν ἐτήσια θητεία τους. Τὴν πόλη ἔτσι διοικοῦσαν οἱ μέσοι Ἀθηναῖοι. Ὁ ἄρχοντας ἦταν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνος καὶ ἐξῆς ὑπηρέτης καὶ ὄχι ἀφέντης τοῦ νόμου. Αὐτὴ εἶναι διαχρονικὰ ἡ πεμπτούσια τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας.

Ἄλλοτε ἀκοῦμε γιὰ ἐκφυλισμὸ καὶ διαφθορὰ τοῦ δήμου ἀπὸ τὴν ἐξουσία καὶ ἄλλοτε γιὰ τὶς ἀκόρεστες ἐπιδιώξεις τοῦ δήμου, τὶς ὁποῖες ὁ «ἡγέτης», ὁ Περικλῆς χαλιναγωγοῦσε, διότι *χρημάτων διαφανῶς ἄδωρότατος γενόμενος κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως* (Θουκ. II 65).

Ὁ μέσος Ἀθηναῖος δὲν ἦταν πλούσιος ἀλλ' οὔτε καὶ ἄπορος², ὅπως φαίνεται εὐγλωττα ἀπὸ τὶς κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνους. Ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πόλης τους καὶ τὴν διακυβέρνηση τῆς Πολιτείας. Ὅλοι μαζί ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀκμὴ τῶν Ἀθηναίων μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἥττα στὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο. Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν καὶ ἡ τραγικὴ Μοῦσα ἀπηχεῖ καὶ ἀπευθύνεται στὸν μέσο ἄνθρωπο, τὸν καθ' ἡμᾶς, τὸν μετὰξὺ (Ἀριστοτ. *Ποιητ.* 2, 1448a4,13,

1. W.G. Forrest, *Ἡ Γένεση τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας*, ἑλλ. μτφ. Ἐκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1994, σ. 28.

2. Γιὰ τὸ ὅλον αὐτὸ θέμα τῆς εἰσοδηματικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς κατάστασης τῶν Ἀθηναίων βλ. Forrest, ὁπ. π., σ. 38.

1453a7), στὸν ὁποῖον ἡ Πολιτεία ὡς δῶρο πολιτισμοῦ προσέφερε τὴν δωρεάν παρακολούθηση τῶν δραματικῶν παραστάσεων.

Ἡ Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία ἐπὶ πενήντα χρόνια εἶχε ἡγηθῇ μιᾶς Συμμαχίας ποὺ περιελάμβανε σχεδὸν ὅλες τὶς ἑλληνικὲς πόλεις τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν παραλίων του, τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τῆς Προποντίδος. Αὐτὴ ἡ Συμμαχία περιγράφεται στὸν Θουκυδίδη (II 63) καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Περικλῆ ὡς μία τυραννία «*ἦν λαβεῖν μὲν ἄδικον δοκεῖ εἶναι, ἀφεῖναι δὲ ἐπικίνδυνον*». Ἐναντι τῶν εἰσφορῶν ἀπὸ τοὺς συμμαχικοὺς φόρους, οἱ ὁποῖοι συνέβαλλαν ἀποτελεσματικὰ στὴν ἀνοικοδόμησι τῶν μνημείων καὶ στὴν συντήρησι τοῦ στόλου, τῆς ναυτικῆς τῆς δυνάμεως³, ἡ Ἀθηναϊκὴ Πολιτεία εξασφάλιζε τὴν εἰρηνικὴ διαβίωσι στοὺς συμμάχους τῆς μακρὰν ἀπὸ τοὺς Πέρσες καὶ τοὺς Πειρατές.

Ἡ Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ὁλοκληρωμένης ἔμπρακτης ἐφαρμογῆς τῆς ιδέας τῆς ἀτομικῆς αὐτονομίας καὶ τῆς ἰσηγορίας τῆς γνώμης γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν δομῶν καὶ τῶν ἀποφάσεων τῆς Πολιτείας. Ἡ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας οὐσιαστικὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν τῆς ἰσονομίας, ἰσηγορίας καὶ εὐνομίας ἀπετέλεσαν τὸν πολιτικὸ πυρῆνα καὶ τὸ διαχρονικὸ πρότυπο Δημοκρατίας.

Ἡ εἰρήνη μὲ τὴν Περσία τὸ 449 συνέβαλε οὐσιαστικὰ στὴν ραγδαία ἀνέγερσι τεράστιας σειρᾶς δημοσίων οἰκοδομημάτων, ἱερῶν καὶ κοσμικῶν, τὰ ὁποῖα περιελάμβαναν τὸν Παρθενῶνα, τὸν ναὸ τοῦ Ἡφαίστου, τὸ Ὠδεῖο, τὶς στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς, τὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο καὶ τὸν ναὸ στὸν Ραμνοῦντα καί, λίγο ἀργότερα, τὸ Ἐρεχθεῖο.

Οἱ καλλιτέχνες, ὁ Ἴκτινος, ὁ Μνησικλῆς καὶ ὁ Καλλικράτης καὶ πάνω ἀπ' ὅλους ὁ Φειδίας, ἀποτύπωναν στὴν ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα τὴν ὥσμωσι τῶν καθηκόντων, τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν ἰδανικῶν τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινότητος, ὅ,τι δηλ. συνιστᾶ τὴν ἔννοια τῆς Δημοκρατίας, ὅπως ἐκφράσθηκε στὸν *Ἐπιτάφιο* τοῦ Περικλῆ. Σὲ αὐτὴ τὴν Χρυσὴ Πεντηκονταετία καὶ στὸν Πόλεμο μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Σπάρτης ποὺ ἀκολοῦθησε ἀνήκει καὶ ἡ παραγωγή τῶν σημαντικότερων ἔργων τῆς δραματικῆς ποίησης.

Σὲ κανένα δράμα δὲν ἀποτυπώθηκε τόσο ἀνάγλυφα καὶ οὐσιαστικὰ ἀλλὰ καὶ μὲ τόση ποιητικὴ ἡ διαμόρφωσι θεμελιωδῶν

3. μέγα γὰρ τὸ τῆς θαλάσσης κράτος (Θουκ. I 143)

ἀρχῶν τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας ὅσο στίς *Εὐμενίδες* τοῦ Αἰσχύλου.

Ἡ Ὁρέστεια, πού παραστάθηκε τὸ 458 π.Χ., τὸ κύκνειο ἄσμα τοῦ «πατέρα τῆς τραγωδίας», ἀποτελεῖ τὴν ποιητικὴ ἀπεικόνιση τῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν τοῦ Μέτρου καὶ τῆς Δίκης σὲ ἀτομικὸ ἀλλὰ καὶ σὲ κοινωνικο-πολιτικὸ ἐπίπεδο.

Ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἀθηνᾶ πρωτοστατώντας σὲ μιὰ πολιτικὰ ὀρθὴ διαδικασία στὸν Ἄρειο Πάγο θὰ καθάρουν τὸν «μητραλοία» Ὁρέστη καὶ θὰ τὸν ἐντάξουν ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε ἐνοχὴ στὸ κοινωνικὸ σύνολο. Τὰ λόγια τοῦ θεοῦ τοῦ φωτός, τοῦ μέτρου καὶ τῆς σωφροσύνης, τοῦ Ἀπόλλωνος, στὸν Ὁρέστη ἀναδεικνύουν τὴν εὐρυθμὴ δικονομικὴ διαδικασία στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης³ (στ. 81-83) «Ἐκεῖ (στὴν πόλιν τῆς Παλλάδος) γιὰ τὴν πράξη σου / κριτὲς θὰ σὲ δικάσουν καὶ μὲ λόγια / μιλώντας πειστικὰ θὰ βρῶ τὸν τρόπο / γιὰ πάντα νὰ σὲ σώσω ἀπ' τὰ δεινὰ σου»⁴. Ἡ ποιητικὴ τοῦ Αἰσχύλου συζευγνύει τὸν θεὸ μὲ τὴν Δίκην καὶ ἀποδίδει στὸν θεὸ τὴν ἐκπήγασιν τῆς ὑπέρτατης ιδέας τῆς Δικαιοσύνης.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν φωτεινὸ κόσμον τοῦ Ἀπόλλωνος, οἱ φρικτὲς θεότητες τοῦ σκότους καὶ τῆς ἐκδίκησης, οἱ ἐκτελεστὲς τοῦ πανάρχαιου φυσικοῦ δικαίου τῆς ἀναπόδραστης τιμωρίας, οἱ Ἑρινύες καταδιώκουν τὸν Ὁρέστη ἀπὸ τοὺς Δελφούς ὥς τὴν πόλιν τῆς Παλλάδας. Τὴν ὑπεράσπισή του στὸν Ἄρειο Πάγον οἱ δύο θεοὶ τὴν στηρίζουν σὲ ἀνώτερη μορφή δικαίου ἀπὸ τὸ ἀπάνθρωπο ἐθιμικὸ δίκαιο τῆς ἀμείλικτης ἐκδίκησης τῶν σκοτεινόμερων Ἑρινύων.

Οἱ ιδέες τοῦ μέτρου, τῆς αὐτογνωσίας, τῆς τάξεως καὶ τῆς σωφροσύνης πού συνδέονται μὲ τὰ δελφικὰ παραγγέλματα «Μηδὲν ἄγαν», «σωφρόνει», «θνητὰ φρονεῖν» καὶ διακηρύσσουν τὸ χρέος τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἔχῃ σαφὴ γνώση τῆς πεπερασμένης του φύσης, σηματοδοτοῦν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ δικαίου καὶ τῆς δημοκρατίας, ὅπως ἀποτυπώθηκε στίς *Εὐμενίδες*⁵. Οἱ σκέψεις, οἱ ἐπιθυμίες καὶ

4. *κάκει δικάστας τῶνδε καὶ θελκτῆριους / μύθους ἔχοντες μηχανὰς εὐρήσομεν, / ὥστ' ἐς τὸ πᾶν σε τῶνδε' ἀπαλλάξας πόνων.*

5. Γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς δημοκρατίας στίς *Εὐμενίδες* βλ. τὴν μελέτη μου στὰ Πρακτικὰ τῆς 2ης Φιλοσοφικῆς Ἡμερίδας Σύγχρονου Προβληματισμοῦ, Δελφικὸς Λόγος 2 (1996) 17-23.

οί φιλοδοξίες του πολίτη πρέπει να έναρμονίζονται με τις έννοιες της σωφροσύνης και της δικαιοσύνης και να μην τις ξεχνούν.

Ἡ ἀπόλυτη συνείδηση τῶν πεπερασμένων ὁρίων τῆς ἀνθρώπινης φύσης μπροστά στὴν παντοδυναμία τῶν θεῶν μορφοποιήθηκε στὶς *Εὐμενίδες* στὴν ἔννοια τοῦ «θείου φόβου»⁶, τοῦ φόβου δηλ. τῆς θείας Δίκης ποὺ προτρέπει στὸν σεβασμὸ καὶ στὴν σὺφρονα τήρηση τοῦ θείας προελεύσεως νόμου τῆς Πολιτείας.

Ἡ Ὁρέστεια, στὴν εὐρύτερη ἀνθρωπιστική της ἔννοια, συμβολίζει τὴν μακρὰ πορεία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὶς προϊστορικές μορφές τῆς πολιτικῆς συμβίωσης στὶς ἱστορικές ἐκδηλώσεις τῆς ὁργανωμένης πολιτικῆς κοινωνίας⁷, μὲ ἀποκορύφωμα τὸ ἐπιστέγασμα τῆς πολιτιστικῆς ἀνεξίξεως, τὴν Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία. Στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, στὸ λίκνο τῆς Δικαιοσύνης, ἡ ὑπεράσπιση τοῦ Ὁρέστη ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ ἀπεικονίζει μὲ εὐγλωττο συμβολισμό τὴν μετεξέλιξη τῶν δελφικῶν παραγγελμάτων τῆς αὐτογνωσίας, τοῦ μέτρου καὶ τῆς σωφροσύνης στὴν θέσπιση τοῦ γραπτοῦ ἀττικοῦ δικαίου. Ὑποταγὴ στὸν Νόμο, στὸν κώδικα τῆς Δίκης ποὺ σφυρηλάτησε τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα τὴν ἐποχὴ ποὺ παρουσιάσθηκε ἡ Ὁρέστεια, ἐπιβάλλουν οἱ δύο θεοὶ στὶς τρομερές Ἑρινύες⁸, ποὺ ἀπαιτοῦσαν τὴν τιμωρία τοῦ μητροκτόνου.

Μὲ τὴν ἀθώωση τοῦ Ὁρέστη⁹ καὶ τὴν μετατροπὴ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ ἄγραφου νόμου τῆς ἐκδίκησης, τῶν ὑποχθόνιων Ἑρινύων, σὲ εὐμενεῖς πρὸς τὴν πόλη θεότητες, σὲ ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ, ὁλοκληρώνεται ἡ συμβολικὴ ἀπεικόνιση τῆς πολιτιστικῆς καὶ πολιτειακῆς ἀνάπτυξης ἀπὸ τὴν δεσποτεία καὶ τὴν ἄκρατη μοναρχία ἀνατολικοῦ τύπου τοῦ Ἀγαμέμνονος στὴν εὐνομούμενη δημοκρατία τῶν Ἀθηνῶν στὶς *Εὐμενίδες*.¹⁰

6. Κ. Βουρβέρη, *Κλασικὴ Παιδεία καὶ Ζωή*, Ἀθῆναι 1969, σσ. 1-15.

7. Πρβλ. Βουρβέρη, ὅπ. π., σ. 3, E. R. Dodds, *The Ancient Concept of Progress and other Essays on Greek Literature and Belief*, Oxford 1973, σ. 43.

8. στ. 81-83, 219-224, 433-435, 794-807.

9. Μὲ βάση τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ἀπόλλωνος, στ. 615-620, 657-673, ποὺ ἀπεικονίζουν τὴν πατριαρχικὴ δομὴ τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

10. ΑΘΗΝΑ: *φόνων δικαστὰς ὁρκίων αἰδουμένους / θεσμόν, τὸν εἰς ἅπαντ' ἐγὼ θήσω χρόνον. / ὕμεις δὲ μαρτύριά τε καὶ τεκμήρια / καλεῖσθ' ἄρωγά τῆς δίκης ὀρθώματα*. Πρὶν ἀπὸ τὸν στ. 483 ὁ Sommerstein θέτει τὸν στ. 475, μετὰθεση ποὺ πρότεινε ὁ Lobel καὶ ἀναδεικνύει τὴν ἀμεροληψία καὶ τὸ ἀνεπὶληπτον αὐτοῦ, τοῦ δικαστικοῦ σώματος, τοῦ ὁποῖου τὰ μέλη εἶχαν ὑποστῇ «δοκιμασία» (Ἀριστ. Ἀθην. Πολ. 55.2-5, 60.3). Βλ. Sommerstein, αὐτ. (ἐλλ. μετφ., 2000), σ. 250.

Ὁ Αἰσχύλος καυτηριάζει τὴν τυραννία τοῦ Διὸς στὸν *Προμηθεά* καὶ ἀναδεικνύει τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀνεξάρτητης καὶ αὐτοκυρίαρχης πόλης.

Ἡ Ὁρέστεια, ὅπως καὶ ἡ *Προμήθεια*, κλείνει μὲ μία ἠθικὴ συνδιαλλαγή. Στὴν ἑλληνικὴ σκέψη ὑπῆρξε διαχρονικὰ ἡ ἀντιπαράθεση τῆς βίας μὲ τὴν πειθῶ. Τὰ πρῶτα στάδια τῆς Ὁρέστειας σηματοδοτοῦνται ἀπὸ σειρὰ πράξεων βίας, ἐφ' ὅσον ἐξυμνεῖται μαζὶ ἡ εὐνοία (χάρις) καὶ ἡ βία τῶν θεῶν (*Ἀγαμ.* 182 *δαιμόνων δέ που χάρις βίαιος*).

Στὸ πλαίσιο ὁμως τῆς εὐνομούμενης διακυβέρνησης ἡ Ἀθηνᾶ μὲ τὴν πειθῶ μεταμορφώνει τὶς Ἑρινύες, τὶς ἐνσαρκώσεις τῆς βίαιης καὶ ἀπόλυτης ἐκδίκησης. Ἡ πειθῶ, ὁ νηφάλιος στοχασμὸς καὶ ὁ εἰρηνικὸς λόγος διαδέχονται τὴν βία, οἱ Εὐμενίδες ὁδηγοῦνται μὲ πυρσοὺς στὴν νέα τους ἔδρα καὶ ἡ δημοκρατία παίρνει σάρκα καὶ ὅστ᾽ αὐτὸν ποιητικὸ λόγος. Δικαστὲς μέλη τοῦ Ἀρείου Πάγου ἀποτίουν μὲ ἀμεροληψία καὶ σεβασμὸ στὸν Νόμο δικαιοσύνη (*Εὐμ.* 483-486). Ἡ θεία δικαιοσύνη ἐκπληρώνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη πράξη, στοιχεῖο πού σηματοδοτεῖ σαφῶς τὴν πολιτικὴ ἀνέλιξη καὶ πρόοδο. Ἡ τάξη καὶ ἡ εὐρυθμία τῆς Πολιτείας θριαμβεῦει εἰς βάρος τῆς ἀναρχῆς ἐκδικητικότητος καὶ τῆς αὐθαιρεσίας.

Ἔτσι, ἡ ἀπόδοση τῆς νέας προηγμένης μορφῆς δικαίου, ἡ ὁποία διαχρονικὰ ἐφαρμόζεται ὥς σήμερα τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, θὰ γίνεταί στὸν Ἀρειο Πάγο, «τὸ ὀχυρὸ καὶ τὴν σωτηρία τῆς πόλεως» (*ἔρυσσά τε χώρας καὶ πόλεως σωτήριον*, στ. 701), ὅπως διακηρύσσει ἡ Ἀθηνᾶ. Τὸν θεσμὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου, τὴν λειτουργία καὶ τὸ κύρος αὐτοῦ τοῦ ἀνώτατου δικαστηρίου οἱ Ἀθηναῖοι πολῖτες ὀφείλουν νὰ τὸ διαφυλάσσουν μὲ τὸν σεβασμὸ καὶ τὸ αἶσθημα δικαίου πού πηγάζουν ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ Νόμου (*ταρβοῦντες ἐνδίκῳς σέβας*, στ. 700).

Ὁ σεβασμὸς (*σέβας*), ἡ αἰδῶς τῆς δίκης (*ἐνδίκῳς*) καὶ ὁ συγγενὴς πρὸς τὰ αἰσθήματα αὐτὰ αἰσχύλειος φόβος τῶν πολιτῶν γιὰ τὸν θεῖας προελεύσεως νόμο¹¹ (*ταρβοῦντες*) καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῶν ἀδικοπραξιῶν συνέχει τὴν δημοκρατία, γιὰτὶ ἀποτρέπει τόσον ἀπὸ

11. στ. 690-693 *ἐν δὲ τῷ σέβας / ἀστῶν φόβος τε συγγενὴς τὸ μὴ ἀδικεῖν / σχήσει τό τ' ἡμᾶρ καὶ κατ' εὐφρόνην ὁμῶς, / αὐτῶν πολιτῶν μὴ 'πικαινούντων νόμους / κακαῖς ἐπιρροαῖσι. Λίγο πρὶν ὁ χορὸς ἔχει ἀναφωνήσει* (στ. 526-528) *μήτ' ἀναγκτον βίον / μήτε δεσποτούμενον / αἰνέσης / παντὶ μέσῳ τὸ κράτος ὁ θεὸς ὥπασεν*.

τὴν δεσποτεία ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν ἀναρχία, στὴν ὁποία ὁδηγεῖ ἡ ἄκρατος, χωρὶς νόμους ἐλευθερία. Ὡς τὸ ἔτσι ἡ Ἀθηναῖα συμβολίζοντας τὴν εὐταξία τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας τονίζει τὴν πρωταρχικὴ σημασία τοῦ φόβου τοῦ νόμου γιὰ τὴν διατήρηση τῆς εὐνομίας καὶ τῆς ἠθικῆς διακυβέρνησης τῆς πολιτείας (στ. 696-699): «τὸν λαὸ μου συμβουλεύω / μὴτε δεσποτισμὸ μὴτε ἀναρχία / νὰ σέβεται κι ὁλότε-
λα ἂς μὴ διώξει / τὸν φόβο ἀπὸ τὴν πόλη. Ποιὸς εἶναι δίκαιος ἂν
τίποτε δὲν τὸν φοβίξει;»¹² Ἐκατὸ χρόνια μετὰ τὸν Αἰσχύλο ὁ Πλάτων στὸ ἔργο τῆς ὠριμότητάς του, στοὺς *Νόμους*, ἀπεικόνισε μὲ φιλοσοφικὴ ἐνάργεια τὴν μείξη τῆς δημοκρατικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς σώφρονος ὑποταγῆς στὸν ΝΟΜΟ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ. Στὴν πραγματικὴ Δημοκρατία, ὅπως σκιαγραφεῖται στὶς *Εὐμενίδες*, κάθε πολί-
της μὲ σαφῆ ἐπίγνωση τῆς πεπερασμένης του ὑπάρξεως τηρεῖ τὸ ΜΕΤΡΟ καὶ τὸν Νόμο τῆς Πολιτείας ἀποφεύγοντας κάθε μορφὴ ὕβρεως, δηλ. οἰανδήποτε ὑπέρβαση τῆς ἀνθρώπινῆς του ἐξουσίας. Κάθε πολίτης ἰσόρροπα, μὲ σώφρονα περίσκεψη ὑποβαστάζει τὸ οἰκοδόμημα τῆς εὐνομούμενης πολιτείας, ὅπως οἱ Καρυάτιδες τοῦ Ἑρεχθίδου ὑποβαστάζουν τὸ βαρὺ ἐπιστέγασμα τοῦ ναοῦ. Ἡ ἰδέα τῆς πόλεως τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἐπικεντρώνεται στὶς *Εὐμενίδες* σὲ αὐτὴν τὴν διαλεκτικὴ σχέση τοῦ ἀτόμου-πολίτη καὶ τῆς πολι-
τείας, σχέση ἡ ὁποία διέπεται ἀπὸ τὴν ἀντίπαλον ἁρμονίαν δεσμεύ-
σεως καὶ ἐλευθερίας, τὴν ὑπακοή στὴν ΔΙΚΗ καὶ τὴν ΤΗΡΗΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ. «Εὐτυχὴς θὰ εἶναι αὐτὸς πού, ἀπὸ μόνος του καὶ χωρὶς
ἐξαναγκασμό, εἶναι δίκαιος», διατρανώνει ὁ χορὸς τῶν Ἑρινύων (στ. 550-552)¹³.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν στὶς *Εὐμενίδες* παλαιότερες καὶ νεώτερες θεότητες, παλαιοὶ καὶ νέοι νόμοι τελικὰ συμφιλιώνονται¹⁴: τὸ παμπάλαιο, ἄγραφο, φυσικὸ δίκαιο ἀντικαθίσταται ἀπὸ τοὺς γρα-
πτοὺς νόμους καὶ τὸ θεσμοθετημένο δίκαιο, τὰ ἄρραγῇ θεμέλια τῆς
δημοκρατίας.

Ὁ λόγος τοῦ Αἰσχύλου μὲ τὴν διάσταση τοῦ μέτρου καὶ τῆς

12. «τὸ μὴτ' ἀναρχον μὴτε δεσποτούμενον / αὐτοῖς περιστέλλουσι βουλευώ
σέβειν / καὶ μὴ τὸ δεινὸν πᾶν πόλεως ἔξω βαλεῖν / τίς γὰρ δεδοικώς μηδὲν ἔνδι-
κος βροτῶν;».

13. «ἐκὼν δ' ἀνάγκας ἄτερ δίκαιος ὢν / οὐκ ἄνολβος ἔσται, / πανώλεθρος <δ'>
οὐποτ' ἂν γένοιτο».

14. Γιὰ τὸ θέμα εὐστοχεῖς οἱ παρατηρήσεις τοῦ A. H. Sommerstein, στὴν ἔκδοσή του
τῶν *Εὐμενίδων*, Cambridge 1989, σ. 21 κ.ἑξ. (ἑλλ. μτφ. 2000).

Δίκης δὲν ἔδωσε μόνο τὸ στίγμα γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ θαύματος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ ἐπιβιώνει καταλυτικὰ καὶ στὸν σύγχρονο κόσμο, στὸ καθῆκον τοῦ σημερινοῦ πολίτη νὰ στοιχῇ πρὸς τὸν Νόμο ὑποτάσσοντας τὶς ἀτομικὲς του ἐπιδιώξεις στὴν εὐημερία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Στὴν Ἀντιγόνη ἡ ἀντίθεση ὡς πρὸς τὴν τήρηση τῶν Νόμων ἀνάμεσα στὸν Κρέοντα καὶ στὴν ἡρώίδα ἔχει ποικιλοτρόπως ἐρμηνευθῇ: ἡ Οἰκογένεια ἐνάντια στὸ Κράτος, ἡ ἀνθρωπιά ἐνάντια στὴν σκληρότητα καὶ τὴν ἀδιαλλαξία, ἡ ἐπανάσταση ἐνάντια στὴν καταπιεστικὴ ἐξουσία;

Πάνω ὅμως ἀπ' ὅλα βρῖσκονται οἱ καθιερωμένες ἀξίες ποὺ διαμόρφωσαν τὴν εὐνομούμενη πολιτεία καὶ τὴν δημοκρατικὴ διακυβέρνηση ἐνάντια στὴν αὐθαιρεσία. Οἱ ἄγραφοι νόμοι (σεβασμὸς πρὸς τοὺς θεοὺς, τοὺς γονεῖς, τοὺς ἱκέτες καὶ τοὺς νεκροὺς) ἀντανακλοῦν τὴν βούληση τῶν θεῶν καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἡρώίδα τοὺς προτάσσει ἀπὸ τὸ βασιλικὸ διάταγμα ποὺ ἀπαγόρευε τὴν ταφὴ τοῦ ἀδελφοῦ της. Τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο, οἱ καθιερωμένοι κανόνες ὑπερσχύουν ἐς αἰὶ ὡς τὰ ἀρραγῇ θεμέλια τοῦ ὑγιοῦς πολιτεύματος, γιατί «οὐ γάρ τι νῦν γε κᾶχθές, ἀλλ' αἰεὶ ποτε ζῇ ταῦτα», ὅπως διακηρύσσει ἡ εὐψυχὴ κόρη τοῦ Οἰδίποδα (Ἀντ. 456-457). Τὴν ὑπερχρονικότητα τῶν θείας προελεύσεως θεμελιωδῶν θεσμῶν τονίζει καὶ ὁ χορὸς τοῦ *Οἰδίποδος Τυράννου* (867-872) «οὐδέποτε ἡ λήθη θά τοὺς ἐξαφανίσει, γιατί μέσα τους εἶναι ὁ ἀγήρατος Θεός»¹⁵.

Ὁ σεβασμὸς τῆς Ἀντιγόνης πρὸς τὰ ἄγραφα θέσφατα ἀντιτίθεται στὴν τυφλὴ ὑποταγὴ τῆς Ἰσμήνης στὴν αὐθαίρετὴ κρατικὴ ἐξουσία. Παρομοίως στὸν *Αἴαντα* στὴν διαμάχη τῶν Ἀτρειδῶν, ἀνάμεσα στὸν Ἀγαμέμνονα καὶ στὸν Ὀδυσσεά, διαγράφεται εὐγλωττα ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἄβουλη ὑπακοὴ καὶ στὸν συνειδητοποιημένο σεβασμὸ πρὸς τὶς παραδεδομένες ἀξίες (στ. 1332-1380) ποὺ ἐπιβάλλουν τὴν ταφὴ τοῦ γενναίου ἐχθροῦ (στ. 1355).

Ἡ δημοκρατία διαμορφώθηκε παραλλήλως πρὸς μία νέα ἠθικὴ πιὸ ἀνθρώπινη, ἡ ὁποία διαδέχθηκε τὴν ἀριστοκρατικὴ ἠθικὴ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Μία ἠθικὴ ποὺ δὲν ἀξιολογεῖ τὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση μὲ βάση τὴν καταγωγὴ καὶ τὸν πλοῦτο ἀλλὰ τὶς θεμελιώδεις ἀρετὲς τῆς δικαιοσύνης, εὐσέβειας, σοφίας, εὐψυχίας καὶ

1 τ. Πρβλ. J. de Romilly, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Γραμματολογία* (ἑλλ. μτφ.), Ἀθήνα 1988, σ. 116 κ. ἐξ.

σωφροσύνης. Ἦδη στὰ τελευταῖα δράματα τοῦ Σοφοκλέους ἀναδεικνύεται ἡ ἀντίθεση αὐτὴ μεταξὺ τῆς ἀρχαϊκῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς τῶν κλασικῶν χρόνων: Ἐνῶ ὁ Αἴας δρᾷ μὲ βάση τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια τῆς τιμῆς ποὺ συνίσταται στὴν ἀνάγκη γιὰ δημόσια ἀναγνώριση τῶν ἀνδραγαθημάτων του, ὁ Νεοπτόλεμος, ἀντιθέτως, στὸν *Φιλοκτήτη* λειτουργεῖ μὲ ἀφετηρία τὴν τιμὴ ἢ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὸ ἠθικὸ του σθένος ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν γνώμη τῶν πολλῶν. Ἐπιλέγει ἔτσι τὴν ὁδὸ τῆς ἐντιμότητος καὶ τῆς εὐθύτητας ἀντὶ τοῦ δόλου καὶ τῆς ἐξαπάτησης. Ὁ Νεοπτόλεμος σκιαγραφήθηκε ἀπὸ τὸν μεγάλο δραματουργὸ ὡς τὸ σύμβολο τοῦ ἰδανικοῦ νέου ἀνθρώπου μιᾶς εὐνομούμενης πολιτείας, βασισμένης σὲ δημοκρατικὲς ἀρχές. Ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τοῦ Ὀμήρου ἡ δραματικὴ ποίηση, καὶ κυρίως, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ Εὐριπίδης, σηματοδότησε τὴν ἠθικὴ τοῦ Σωκράτους.¹⁶

Ὁ ἀγαθὸς στὴν δημοκρατικὴ Ἀθήνα εἶναι ὁ πολίτης ὁ χρήσιμος στὴν πόλη χάρις στίς ἀρετὲς του ποὺ ἀναπτύχθηκαν παραλλήλως πρὸς τὴν διαμόρφωση τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν. Ἦδη οἱ Σοφιστές, τῶν ὁποίων ἡ ἐπίδραση στὸν Εὐριπίδη εἶναι ἐμφανέστατη, εἶχαν ἀπορρίψει τὴν διάκριση τῶν κοινωνικῶν τάξεων¹⁷. Σὲ πλεῖστα ὅσα δράματα τοῦ «ἀπὸ σκηνῆς φιλοσόφου» ἐκφράζεται ἀπερίφραστα ὅτι οἱ ἀτομικὲς ἀρετὲς καὶ ὄχι ὁ πλοῦτος καὶ ἡ καταγωγή καθορίζουν τὴν προσωπικότητα τοῦ χρήσιμου στὸ κοινωνικὸ σύνολο πολίτη. Ὅχι αὐτὸς ποὺ ἀποσκοπεῖ στὸ προσωπικὸ του συμφέρον ἀλλὰ ὁ δίκαιος προσφέρει στοὺς συμπολίτες του¹⁸ ἀναπτύσσει ὁ Ἰόλαος στὸν πρόλογο τῶν *Ἡρακλειδῶν*.

Ὁ αὐτουργὸς στὴν *Ἠλέκτρα*¹⁹ τοῦ τραγικωτέρου τῶν ποιητῶν, ὅπως χαρακτήρισε ὁ Ἀριστοτέλης τὸν Εὐριπίδη²⁰, καὶ ὁ ἐπίσης καλλιεργητῆς τῆς γῆς ποὺ ὑποστηρίζει τὸν Ὀρέστη στὴν δίκη τοῦ ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τῶν Ἀργείων²¹ δὲν διακρίνονται βέβαια γιὰ τὸν πλοῦτο, τὴν κοινωνικὴ τους θέση καὶ τὸ κάλλος τους, ἀλλὰ εἶναι προικισμένοι μὲ εὐψυχία, σύνεση, εὐγένεια καὶ ἄψογο ἦθος («ἀνεπίπληκτον ... βίον»). Ἠθικὲς πλέον (σωφροσύνη, δικαιοσύνη,

16. Πρβλ. J. de Romilly, ὅπ. π., σ. 120, A. W. H. Adkins, *Merit and Responsibility*, 1960, *passim*.

17. Βλ. ἰδιαιτέρως Λυκόφρονος ἀπόσπ. 4 D.-K.

18. *δίκαιος τοῖς πέλας πέφυκε*, στ. 2 (368-390).

19. στ. 368-390.

20. *Ποιητ.* 13, 1453 a 30.

21. Ὀρ. 917-930.

εὐγένεια) καὶ ὄχι κοινωνικές (εὐγενική καταγωγή, πλοῦτος), εἶναι οἱ παράμετροι ποὺ προσδιορίζουν τὴν ἀρετὴ τοῦ πολίτη. Πλεῖστα ὅσα ἀποσπάσματα ἀπὸ δράματα τοῦ πιὸ σύγχρονου ἀπὸ τοὺς τραγικοὺς σηματοδοτοῦν τὴν ἠθικὴ αὐταξία τοῦ πολίτη ὡς πρωταρχικὴ ἀπαίτηση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς διαρκῶς ἐνισχυόμενης βούλησης γιὰ κοινωνικὴ ἰσότητα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. «Τοὺς ... ἀνδρείους καὶ τοὺς δικαίους ... / καὶ ὧσι δούλων, εὐγενεστέρους λέγω» διακηρύσσει ὁ ὁμιλῶν σὲ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν *Μελανίππη τὴν Δεσμώτιδα*²². Εὐγενὴς εἶναι ὁ δίκαιος, ὁ ἐνάρετος (ἐσθλός)²³ ἀκόμη κι ἂν εἶναι ταπεινῆς καταγωγῆς, ρητὰ διατυπώνεται σὲ σπάραγμα ἀπὸ τὸν *Δίκτυ* τοῦ Εὐριπίδη καὶ τοῦ τραγικοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἀστυδάμαντος²⁴. Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐνίσχυσε θεωρητικὰ τὸν 4ον αἰ. τὴν σκιαγραφία τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος τοῦ πολίτη.

Ἡ ἠθικὴ ἀνάπτυξη ὄχι ἀπλῶς τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ τῆς πόλης ἐν τῷ συνόλῳ τῆς, ὡς ἀπόροια τῆς πολιτειακῆς εὐνομίας ἀναδεικνύεται σὲ δύο κυρίως ἔργα τοῦ Εὐριπίδη.

Οἱ *Ἡρακλεῖδαι* καὶ οἱ *Ἰκέτιδες* εἶναι ἀκραιφνῶς πολιτικὰ ἔργα,²⁵ τὰ ὁποῖα ἀποτυπώνουν μὲ ποιητικὸ λόγο κορυφαῖες ἐκφάνσεις δημοκρατικῆς πολιτείας: τὴν προστασία τῶν ἱκετῶν, τῶν παιδιῶν τοῦ Ἡρακλῆ ἀπὸ τὸν διώκτη τους τὸν Εὐρυσθέα μὲ παρέμβαση τοῦ γιοῦ τοῦ Θησέως, Δημοφώντα στοὺς *Ἡρακλεῖδες* καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν καθιερωμένων νεκρικῶν τιμῶν στοὺς Ἑπτὰ πολεμάρχους στὶς *Ἰκέτιδες*. Ὁ μῦθος τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἡρακλέους, ποὺ ἱκέτες ζητοῦν καταφύγιο στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν γιὰ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν μῆνιν τοῦ Εὐρυσθέως, περιλαμβάνεται στοὺς μύθους οἱ ὁποῖοι διαμορφώθηκαν στὴν Ἀθήνα ὡς ἀντιστάθμισμα τῶν Πελοποννησιακῶν μύθων γιὰ τοὺς Ἡρακλεῖδες²⁶. Τὸ μοτίβο τῆς ὑπεράσπισης τῶν ἱκετῶν εἶχε ἤδη δραματοποιηθῇ στοὺς *Ἐλευσινίους* τοῦ Αἰσχύλου.

22. Ἀπόσπ. 495. 40-43 Kannicht.

23. Βλ. A. W. H. Adkins, *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*, Oxford 1960, σ. 195.

24. *Δίκτυς* ἀπόσπ. 336 «εἰς δ' εὐγένειαν ὀλίγ' ἔχω φράσαι καλὰ / ὁ μὲν γὰρ ἐσθλὸς εὐγενὴς ἔμοιγ' ἀνήρ, / ὁ δ' οὐ δίκαιος καὶ ἀμείνωνος πατὴρ / Ζηνὸς πεφύκη, δυσγενὴς εἶναι δοκεῖ», Ἀστυδάμ. *TrGF* 60 F 8 «γένους δ' ἑπαινὸς ἐστὶν ἀσφαλέστατος / κατ' ἀνδρ' ἐπαινεῖν, ὅστις ἂν δίκαιος...».

25. Βλ. τὴν εἰδικὴ μονογραφία τοῦ Zuntz, *The Political Plays of Euripides*, Manchester 1955.

26. Wilkins, ὁ. π., σ. xiii.

Στὰ δύο αὐτὰ δράματα τοῦ ἔντονα πολιτικά καὶ κοινωνικά προβληματισμένου Εὐριπίδη ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ τῶν Ἀθηναίων ἀναδεικνύεται μὲ τὴν προστασία τῶν δικαιωμάτων τῶν καταπιεσμένων ἀπὸ ἀνελεύθερα πολιτικά καθεστῶτα.

Οἱ ἱκέτες καὶ οἱ νεκροὶ παραδοσιακὰ προστατεύονται ἀπὸ τὴν θρησκεία. Τὰ εὐριπίδεια ὁμῶς δράματα πέραν ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ ἀναδεικνύουν καὶ τὴν πολιτικὴ διάσταση. Ὁ Θησεὺς ἀπαντᾷ στὸν Θηβαῖο ἀγγελιαφόρο τοῦ Κρέοντος (524-525): «νεκροὺς δὲ τοὺς θανόντας... / θάψαι δικαίῳ, τὸν Πανελλήνων νόμον / σώζων» / καὶ παρακάτω διακηρύσσει (538-530) «... πάσης Ἑλλάδος κοινὸν τόδε, / εἰ τοὺς θανόντας νοσφίσας ὧν χρὴ λαχεῖν ἀτάφους τις ἔξει...». Τὰ λόγια τοῦ ἡγέτη ἐπαναλαμβάνονται στὴν ρήση τοῦ ἀγγελιαφόρου (670-672): «... ἡμεῖς ἤκομεν νεκροὺς μέτα, / θάψαι θέλοντες, τὸν Πανελλήνων νόμον / σώζοντες...». Ὁ Θησεὺς ἀπαιτεῖ νὰ τηρηθῇ ὁ παραδοσιακὸς θεσμὸς τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν, εὐρύτατα ἀποδεκτὸς ἀπ' ὅλους τοὺς Ἕλληνες. Ὁ Κρέων μὲ τὴν ἄρνηση νεκρικῶν τιμῶν στοὺς Ἑπτὰ προσβάλλει ὅλη τὴν Ἑλλάδα (στ. 537 κ. ἑξ.).

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ἐξασφαλίζεται μόνον ἐὰν διατηρεῖται ὁ κόσμος, δηλ. ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ τάξη ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὴν εὐνομούμενη πολιτεία. Κατὰ συνέπεια ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς νεκροὺς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς θεμελιώδεις πυλῶνες στοὺς ὁποίους στηρίζεται ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ ἠθικὴ τῶν κοινωνιῶν. Εἶναι ἐνδεικτικὸ τοῦ συσχετισμοῦ τῆς πολιτιστικῆς ἐξέλιξης μὲ τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν ἀποδίδεται διαχρονικὰ στοὺς Ἀθηναίους.²⁷

Ἐξύμνηση τῆς δημοκρατίας, κυρίως τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητας, καὶ ἓνα δριμὺ κατηγορῶ κατὰ τῆς αὐθαίρετης καὶ καταπιεστικῆς κυριαρχίας τῶν τυραννικῶν πολιτευμάτων ἀποτελεῖ ἡ πρώτη ρήση τοῦ Θησεῦς (στ. 426-462, κυρίως 429 κ. ἑξ.): «οὐδὲν τυράννου δυσμενέστερον πόλει, / ὅπου τὸ μὲν πρῶτιστον οὐκ εἰσὶν νόμοι / κοινοί, κρατεῖ δ' εἷς τὸν νόμον κεκτημένος / αὐτὸς παρ' αὐτῷ· καὶ τόδ' οὐκέτ' ἔστ' ἴσον».

Ἡ ἠθικὴ ἀνωτερότητα τῶν Ἀθηνῶν ἔναντι τῆς Σπάρτης στοιχεῖ πρὸς τὴν θέση τοῦ Εὐριπίδη στὰ δράματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἡ ἰδέα τῆς ἰσότητος καὶ τῆς δικαιοσύνης ἀντλιοῦσε τὴν δύναμή της ἀπὸ τοὺς σύγχρονους θεσμοὺς

27. Αἰλ. Ποικ. Ἱστορία 5, 14· πρβλ. Πανσ. I 32.5, Διοδ. Σικ. IV 65.9.

(στ. 349-353, 393-395, 404 και 429-44, προβλ. και 238-245)²⁸: Λέγει ο Θησεύς στις *Ίκέτιδες*: «ὁ δῆμος εἶναι κυρίαρχος», *αὐθέντης χθονός* (432), «ἔχει ἰσοτιμία ψήφου (*ἰσοψηφία*), δὲν τὸν ἐξουσιάζει ἓνας ἀλλὰ ὁ δῆμος, ἀνάσσει διαδοχαῖσιν ἐνιαυσίαισιν» με ἐτήσια δηλ. ἀρχὴ τῶν κυβερνώντων, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὴν συνισταμένη τῆς ἄμεσης ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Στις *Ίκέτιδες* ὁ Εὐριπίδης ἐπεξεργάσθηκε δραματικά τὴν διαχρονικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν δημοκρατία καὶ στὴν ὀλιγαρχία, στὸ πολίτευμα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Θηβῶν. Ἡ ἐλευθερία ἐκφράζεται με τὴν *ἰσηγορία*, με τὴν παρρησία: *τίς θέλει πόλει / χρηστόν τι βούλευμ' ἐς / μέσον φέρειν ... τί τούτων ἔστ' ἰσαίτερον πόλει;* (438-451).

Σ' αὐτὴ τὴν μοναδικὴ σκιαγραφία τῆς δημοκρατίας τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου καὶ ὁ πένης ἔχει ἴσα δικαιώματα με τὸν πλούσιο ἀπέναντι στὸν νόμο,²⁹ ἀντιτίθεται τὸ πολίτευμα τῶν Θηβαίων.

Ὁ «ὄχλος», ὅπως ὑποτιμητικὰ ἀποκαλεῖ ὁ Θηβαῖος κήρυκας τὸν λαό, τὸν δῆμο, εἶναι ἀναρμόδιος νὰ κυβερνήσῃ³⁰, καὶ ἐξουσιάζει ὁ ἓνας. Ἡ παραδοσιακὴ ἀνταγωνιστικὴ (καὶ ὄχι ἡ συνεργατικὴ) ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ὁποία ταυτίζεται με τὴν ἀριστοκρατικὴ καταγωγὴ καὶ τὸν πλοῦτο καὶ δὲν διακρίνεται γιὰ τίς ἠθικὲς ἀρετὲς προσδιορίζει καὶ τὸν ἡγέτη τῆς θηβαϊκῆς ὀλιγαρχικῆς πολιτείας. Ἡ τυραννίδα ἀρνεῖται τὴν ἰσότητά ἐνῶ με μοναδικὴ εἰκονοποιία περιγράφεται ἡ διαχρονικὴ καχυποψία καὶ ὁ κυριαρχικὸς φόβος τοῦ τυράννου γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς ἐξουσίας ποὺ τὸν ὠθεῖ νὰ ἐξολοθρεύῃ τὸν *στάχυν τοῦ ἡρινοῦ λειμῶνος* (448), «τὰ στάχυα τοῦ ἀνοιξιάτικου ἀγροῦ», τοὺς νέους, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀριστεῖς τῆς πολιτείας.

Εὐστόχως συγκρίθηκε ἡ ἀντιπαράθεση αὐτὴ τῶν δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετων πολιτικῶν καθεστώτων, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Θηβῶν, με τὴν περίφημη σύγκριση τῶν πολιτευμάτων τῆς μοναρχίας, τῆς ὀλιγαρχίας καὶ τῆς δημοκρατίας στὸ Γ' βιβλίο τοῦ Ἡροδότου (380-84).

Μετὰ τὸν ζόφο καὶ τὴν βία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ποὺ κατέληξε στὴν οὐσιαστικὴ κατάλυση τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας, τὸ τελευταῖο χρονικὰ ἔργο τοῦ Σοφοκλέους, ὁ *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ*,

28. Προβλ. C. Collard, *Euripides Supplices*, Groningen 1975, τόμ. I, σ. 29.

29. *γεγραμμένων δὲ τῶν νόμων ὁ τ' ἀσθενής / ὁ πλούσιος τε τὴν δίκην ἴσῃν ἔχειν* (στ. 433-434).

30. *οὐκ ἂν δύναίτο πρὸς τὰ κοινὰ ἀποβλέπειν* (στ. 422).

σάν ἀκτίδα αἰσιοδοξίας, φωτίζει καί ἀναδεικνύει μέ μοναδική ποιητικότητα τήν πολιτισμική διάσταση τῶν Ἀθηνῶν ὡς συνέπεια τῆς εὐνομίας καί εὐταξίας τῆς πόλεως.

Τὸ ἐγκώμιο τῶν Ἀθηνῶν ἐκφράζεται στὸ δράμα σὲ πολλὰ ἐπίπεδα, κυρίως στὰ περίφημα χορικά μέλη του. Ἡ πολιτιστική ἀνάπτυξη τῆς πόλης ἐνσαρκώνεται στοὺς χοροὺς τῶν Μουσῶν, δηλ. στοὺς χοροὺς τῶν διθυράμβων καί τῶν τραγωδιῶν στὸ πλαίσιο τῶν μεγάλων δημόσιων ἐορτῶν, ποὺ ἐκφράζουν τοὺς ἁρμονικοὺς δεσμοὺς τῆς Πόλης μέ τὴν θρησκεία: οὐδὲ Μου-/σᾶν χοροὶ νιν ἀπευτύχησαν «οἱ χοροὶ τῶν Μουσῶν δὲν ἐγκατέλειψαν τὴν Πόλην (691-692). Τὰ πολιτιστικά ἐπιτεύγματα τῶν Ἀθηνῶν ὑπογραμμίζονται στὴν ἀποστροφή τῆς Ἀντιγόνης πρὸς τὴν πόλην ᾧ πλείστ' ἐπαίνοις εὐλογούμενον πέδον, / νῦν σὸν τὰ λαμπρὰ ταῦτα δὴ φαίνειν ἔπη (720-721), «πολυύμνητη χώρα, σὲ σένα μένει ν' ἀναδείξης ἔμπρακτα αὐτὲς τίς ἀρετὲς γιὰ τίς ὁποῖες σὲ ἐξυμνοῦν».

Στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. ποὺ παίχθηκε τὸ ἔργο, παρὰ τὴν πολιτική παρακμὴ, οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν πλήρως διατηρήσει τὴν πίστη στὸν πολιτιστικὸν τοῦς ρόλο ὡς ἀπόροια τοῦ δημοκρατικοῦ τοῦς πολυτεύματος. «Δὲν ἐλαττώθηκε τὸ πολιτικὸ σφρῖγος τῆς πόλεως» (τὸ τῆσδε χώρας οὐ γεγήρακε σθένος, στ. 727, διαβεβαιώνει ὁ χορὸς τὸν ἱκέτη Οἰδίποδα. Ἡ πολιτικὴ ἀνωτερότητα τῶν Ἀθηνῶν σφυρηλάτησε τὴν πολιτιστικὴ δύναμη τῆς πόλεως. Ὅπως στὴν Ὀρέστεια, ἔτσι καί στὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ, ὁ σεβασμὸς πρὸς τὰ θέσφατα ἀποτελεῖ συνιστώσα αὐτῆς τῆς πολιτικῆς καί πολιτιστικῆς ὑπεροχῆς. Τὸ τέμενος τῶν Εὐμενίδων, ἀναπόσπαστο σημειολογικὸ τμῆμα τῆς πλοκῆς, σηματοδοτεῖ τὴν μετατροπὴ τῶν δυσμενῶν σὲ εὐμενεῖς δυνάμεις γιὰ τὴν πρόοδο τῆς πόλεως.³¹

Ὅπως καί στὶς *Ἰκέτιδες* τοῦ Εὐριπίδη, ὁ Θησεύς, ἀρχετυπικὸ σύμβολο τοῦ πολιτισμένου καί δημοκρατικοῦ ἥρωα, προσφέρει καταφύγιο ἀλλὰ καί ἐξιλέωση στὸν μιαιρό, τυφλὸ Οἰδίποδα. Καί στὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ ἡ Ἀθήνα εἶναι ἡ πόλη ποὺ σέβεται τὸν νόμο καί τοὺς θεσμούς, τὸ γραπτὸ καί ἐθιμικὸ δίκαιο, σὲ ἀντίθεση μέ τὴν Θήβα, πόλη στὴν ὁποῖαν ἡ ἐξουσία ἐπιβάλλεται μέ τὴν βία καί τὴν ἰσχύ τοῦ ἰσχυροτέρου, ἀφοῦ ἐπικρατοῦν ὁ φθόνος, οἱ στάσεις, ἡ ἔρις, οἱ μάχες καί οἱ φόνοι, ὅπως μέ ἀποτροπιασμό τραγουδᾷ ὁ χορὸς (στ. 1234-1235).

31. Πρβλ. E. Segal, *Tragedy and Civilization*, σ. 376 κ. ἑξ.

Ἡ ὑπεροχή τοῦ Κρέοντος, τοῦ Θηβαίου ἡγέτη, βασίζεται στήν χωρίς ἠθικά καὶ ἀνθρωπιστικά ἐρείσματα δύναμη, ἐνῶ ἡ ἀνωτερότητα τοῦ Ἀθηναίου ἄρχοντα πηγάζει ἀπὸ τὴν εὐσέβεια καὶ τὴν φιλάνθρωπία, τὰ αἰσθήματα ποὺ ἐμπράκτως ἐκδηλώνει στὸν γέροντα τραγικὸ ἱκέτη.

Στὴν ἀπάνθρωπη βία, στὸ κράτος τοῦ Κρέοντος, ποὺ διεκδικεῖ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Οἰδίποδος στήν θηβαϊκὴ γῆ, ὁ Θησεὺς ἀντιτάσσει τὴν πολιτικὴ εὐνομία, τὴν δίκη καὶ τὸν σεβασμὸ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τοὺς πυλῶνες τῆς δημοκρατικῆς διακυβέρνησης. Προσφέρει στὸν χωρίς πατρίδα, τὸν ἀπόπολιν Οἰδίποδα οἶκον καὶ πόλιν, τὸν καθιστᾷ ἔμπολιν (637). Ὁ τυφλὸς βασιλιάς δὲν θὰ ἀκολουθήσει τὸν Θησέα στὸ ἀνάκτορο, ἀλλὰ θὰ προτιμήσει νὰ μείνῃ στὸν Κολωνό, στὸ τέμενος τῶν Εὐμενίδων. Ἐκεῖ, σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα αἴγλης καὶ ἱερῆς ἑξαρσης, θὰ καταλήξῃ, νικώντας μὲ τὴν δύναμη αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ χώρου τοὺς ἀσεβεῖς ποὺ τὸν ἐξόρισαν (646 ἐν ᾧ (χώρῳ) κρατήσω τῶν ἔμ' ἐκβεβληκότων).

Στὸ αἰσιόδοξο μῆνυμα ποὺ ἀναδεικνύει τὸ τέλος τοῦ ἔργου ὁ Θησεὺς δέχεται ὡς ἱκέτη τὸν μαρὸ Οἰδίποδα τηρώντας τὴν ἀρχὴ τῆς φιλοξενίας καὶ προστασίας τοῦ ἱκέτη ἀλλὰ καὶ διακηρύσσοντας ὅτι μετὰ θάνατον ὁ γιὸς τοῦ Λαΐου θὰ προστατεύει γιὰ πάντα τὴν εὐδαιμονοῦσα πόλη τῶν Ἀθηνῶν (1765: *χώραν ἔξειν αἰέν ἄλυπον*). Γι' αὐτὸ καὶ παρακινεῖ τὰ τραγικὰ παιδιὰ τοῦ νεκροῦ πιά Οἰδίποδος νὰ παύσουν τὸν θρῆνο ἐφ' ὅσον ἐπεκράτησε ἡ Νέμεσις καὶ ἡ Δικαιοσύνη.

Ἡ προσφορὰ σωτηρίας, ἡ χάρις πρὸς τὸν κατατρεγμένο Οἰδίποδα θὰ ἀνταμείψει τὴν πόλη δίνοντάς της δύναμη, λάμψη καὶ ἀκμὴ (1489-1990 *ἀνθ' ᾧν ἔπασχον εὖ, τελεσφόρου χάριν / δοῦναι σφιν*). Ὁ Οἰδίπους εἶναι συγχρόνως ἀποδέκτης καὶ δωρητὴς χάριτος,³¹ χάριτος ἀπὸ καὶ πρὸς τὴν εὐνομούμενη πόλη. Ἔτσι, στὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ καὶ στὸν Φιλοκτήτη ἐπιτυγχάνεται ἡ ἁρμονικὴ ἐπανένταξη στήν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ ἔζησε ἀποδιωγμένος ἀπὸ τὴν πόλη του, ἀπομονωμένος ἀπὸ τὸν κόσμον. Αὐτὸς ὁ ἀρχετυπικὸς ἀπόκληρος, γίνεται δεκτὸς, ἰδιαίτερος στὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ, σὲ μία εὐνομούμενη κοινωνία ποὺ ζῇ μὲ στέρεους πολιτειακοὺς κανόνες.

31. Πρβλ. E. Segal, ὁ.π., σ. 380 κ.ἐξ.

ΙΣΗΓΟΡΙΑ, ΙΣΟΝΟΜΙΑ, ΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ ΝΟΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΓΡΑΠΤΟΥ ΘΕΣΜΟΘΕΤΗΜΕΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ, ΣΕΒΑΣΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΑ ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ είναι οι διαχρονικές αξίες που αναδεικνύονται μέσα από τὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας. Οἱ ἀρχές αὐτές, πού σφυρηλάτησαν ἐς αἰ τὴν ἔννοια τῆς Δημοκρατίας, ἀποτελοῦν παρακαταθήκη τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὸν σύγχρονο κόσμο.

Ἡ παιδεία, ἡ ὁλόπλευρη διαμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας, ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ, εἶναι ἡ μεγάλη προσφορά πού προκύπτει ἀπὸ τὸν οὐσιαστικὸ διάλογο τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου μετὰ τὰ ἀθάνατα ἔργα τοῦ λόγου τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητας. Καὶ βεβαίως ὁ διάλογος αὐτὸς ἐπιτυγχάνεται μόνον μέσω τῆς ἄρτιας γνώσης τῆς ἐνιαίας καὶ διαχρονικῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Ἡ ὁλοκληρωμένη γλωσσικὴ παιδεία εἶναι τὸ προαπαιτούμενο γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ κατανόηση τοῦ νοηματικοῦ περιεχομένου τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας. Αὕτῃ ἡ μορφωτικὴ ἀξιοποίηση τῶν ὑπερ-χρονικῶν ἀξιῶν τῶν κλασικῶν κειμένων, μὲ προεξάρχουσα τὴν ἔννοια τῆς Δημοκρατίας, πρέπει νὰ συνιστᾷ τὸν πρωταρχικὸ στόχο τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας καὶ στὶς μέρες μας. Σὲ μία ἐποχή, ὅπως ἡ σημερινή, κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀνακατατάξεων καὶ πολιτισμικῆς ὥσμωσης, ἡ καλλιέργεια, οὐσιαστικὰ καὶ ἀποδοτικά, τῶν κλασικῶν γραμμάτων καὶ ἡ διαρκὴς ἀναβάπτιση στὰ ζεῖδωρα νάματα τοῦ ἐλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ πρέπει νὰ εἶναι τὸ σημεῖον ἀναφορᾶς τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ δυναμογόνος ἀφετηρία γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ παρουσία μας στὸν σύγχρονο κόσμο*.

* Εἰσήγηση πού παρουσιάσθηκε τὸν Ἀπρίλιο 2005 σὲ Συνέδριο τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης στὴν Πάφο τῆς Κύπρου μετὰ τὴν συνεργασία τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καθὼς καὶ τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου Κύπρου καὶ θέμα: Ἡ διδασκαλία τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν ὡς μέσον ἀπόκτησης δημοκρατικῆς ταυτότητας στὴν σύγχρονη Εὐρώπη.